

О. Ю. Матушек

Харківський національний університет імені В. Каразіна

Книги Лазаря Барановича в рецепції російського православ'я XVII століття

Матушек О. Ю. Книги Лазаря Барановича в рецепції російського православ'я XVII століття. У цій статті автор досліджує рецепцію книг чернігівського архієпископа Лазаря Барановича представниками російської церкви XVII століття. До кола студійованих текстів увійшли «Сувій» патріарха Никона, «Меч», «Труби» Лазаря Барановича та його «Послання» до патріарха Никона, «Щит віри», «Мечець духовний». Автор звертає увагу на контекст, який формує читацький код (полеміка між українським та російським православ'ям).

Ключові слова: читач, рецепція.

Матушек Е. Книги Лазаря Барановича в рецепции русской православной церкви XVII века. В этой статье автор изучает рецепцию книг черниговского архиепископа Лазаря Барановича представителями русской православной церкви XVII века. В круг исследуемых текстов вошли «Свиток» патриарха Никона, «Меч», «Трубы» Лазаря Барановича и его «Послание» к Никону, «Щит веры», «Мечец духовный». Автор обращает внимание на контекст, который формирует читательский код (полемика между украинской и российской церковью).

Ключевые слова: читатель, рецепция.

Matushek O. Lazar Baranovych's books in perception of the Russian Orthodox Church in the XVIIth century. In this article the author investigates the perception of Chernigiv's archbishop Lazar Baranovych books by the representatives of the Russian Orthodox Church in the XVIIth century. The circle of the texts consists of «Suviy» of the patriarch Nikon, Lazar Baranovych's sermon to Nikon and his «Mech» and «Truby», «Shchyt viry», «Mechets dukhovnyy». The author pays attention on the context, which formed reader's code (polemics between Ukrainian and Russian Churches).

Keywords: reader, perception.

Рецепцією текстів київського походження в Росії займалися В. Ейнгорн, І. Татарський, І. Шляпкін, М. Сменцовський. З дослідників XX століття це були В. Перетц, О. Білецький, Ю. Шевельов, К. Біда та ін. О. Білецький ставив завдання студіювати сприйняття літературного твору сучасниками та найближчими нащадками, його різноманітне життя в читацькій свідомості [1:25].

У нашій роботі ми розглядаємо проповідь як застиглий дискурс. Відповідно, тексти казань вивчаються як повідомлення, створені автором для певного кола реципієнтів. В рамках використаної методологічної парадигми відбувається перенесення дослідницького інтересу з тексту як об'єкта студій на механізми його породження та рецепції, а зрештою – на того, хто виробляє і споживає текст. Завдання роботи: з'ясувати особливості читацького прочитання збірника «Меч духовний» Лазаря Барановича представниками російської церкви другої половини XVII століття.

Дослідники виділяють абстрактного і конкретного читача. Перший – це постульований адресат, його ще називають ідеальним реципієнтом. До нього звернений твір, його мовленнєві коди, ідеологічні норми й естетичні уявлення. Ідеальними читачами для текстів Лазаря Барановича були люди його кола, тобто українська православна еліта XVII століття. Другий – сприймач, що існує поза твором, який він читає, і незалежно від нього [18:64]. Це всі реальні читачі текстів.

Друковані книги зазвичай присвячувалися відомій особі та читачам. Але звернення до одного, за спостереженням Ю. Лотмана, опубліковане в книзі або журналі, змінює аудиторію, адресуючись будь-кому [8:204]. На думку Л. Чернець, «програма» впливу твору свідомо вужча його потенціалу сприйняття, в розкритті котрого бере участь багатолікий і несподіваний реальний читач – «всі невідомі друзі»: і сучасники, й нащадки [16:87].

Безперечно, перша передмова у книзі послідовно моделює образ ідеального царя, маючи на увазі Олексія Михайловича. Він і є експлікованим адресатом. У книзі немає прямої опозиції царя і патріарха. Але, зважаючи на основні аргументи тексту, стає зрозуміло, що це – «перевернуті» докази царського опонента. Патріарх Никон присвятив проблемі двох властей величезну книгу з назвою «Заперечення смиренного Никона» [4:194]. Основними тезами книги були: «Священство вище від царства, ... священство – від самого Бога» та «Цар пограбував церкву» [4:195]. У пунктах

1 та 3 Баранович змінив дії актанта на протилежні. Цікаво, що патріарх Никон і став одним з перших читачів «Меча духовного», примірник якого він отримав відразу після приїзду Барановича до Москви [19:383]. Патріарх написав на книгу критичний відгук – «Сувій». Книга Никона не збереглася до сьогодні, але її основні положення реконструюють за відповіддю Лазаря Барановича патріарху, яку він написав не раніше 1669 року. Цей твір називався «Послання до колишнього патріарха Никона». Він зберігається у паперах Симеона Полоцького в Державному історичному музеї міста Москви дотепер.

Перш за все зауваження Никона викликала форта до книги, а саме родинне дерево російських царів. Никон зрозумів картинку в прямому значенні, вказавши на історичну помилку походження династії Романових від київського князя Володимира. На це Баранович відповів, що не «про спадщину Володимира святого йдеться, а про державу й володіння Російського царства», а потім додав: «Це древо не знаменує роду, але державу царства» [6, 213]. Автор перемикає риторичний пункт прослави особи в план художнього створення російської державної міфології (чи іконостасу). Як переконливо доводить М. Плюханова на прикладі російської літератури часів Московського царства, «в образі Володимира не отримала справжньої реалізації ідея християнської влади» [13:153]. На середину XVII століття нічого не змінилося. Більше того, князь Володимир отримує з боку Никона принизливі порівняння з пророком Саулом. «...рода стаго и велиаго князя Владимира несть лепо Саулу применяти, Саул бо в беззаконии скончася», - обурюється на це Баранович [6:213 зв].

Чернігівський єпископ свідомо йшов наперекір російській традиції, роблячи Володимира наріжним каменем будови російського самодержавства. Він називає його російським самодержцем святим рівноапостольним князем [5:V]. Київські вчені намагалися в середині XVII століття відродити у Москві культ цього святого. Двічі в дар російським царям передавалися його мощі. 1640 року це було зроблено з ініціативи Петра Могили для царя Михайла Федоровича, а 1658 року Інокентій Гізель сам підносить їх Олексію Михайловичу. У передмові до своєї книги «Мир з Богом чоловіку» (1669) він, як і Баранович, називає Володимира «первим монархой православним росіійским» [3:I]. Ненав'язливо Гізель натякає на походження роду царя, називаючи Володимира праотцем Олексія. Причому момент принесення в дар книги монарху описаний у перспективі прийняття київським князем зображення Страшного Суду від Кирила філософа [3:III]. Ці деталі не були випадковими у передмові до книги Інокентія Гізеля. Очевидно, що «текст російського царя» – це колективний плід українських ієрархів, який репрезентував російського самодержця через сталі мотиви і топоси.

На користь того, що форта зображає генеалогію держави, а не окремого роду, чернігівський архієпископ приводить свої аргументи. На його думку, до родинного дерева треба було б конче додати відсутніх на гравюрі Михайла Федоровича та його доньок, сестер царя Олексія. А зображення Марії Іллівни пояснюється автором за її функцією помічниці цариці.

Окрім зауважень по фактажу «Сувій» звинувачує автора «Меча» в латинській ересі. Никон закидав єпископу Лазарю часте цитування католицьких джерел, перерахував дрібні огріхи та дав нехвальні зауваження щодо зовнішнього вигляду видання [17:154].

У листі до Никона Баранович виступає автоінтерпретатором своєї книги. Він толерантно передбачає для свого тексту неоднозначне прочитання, але пояснює, що для його правильного розуміння треба звернути увагу на наміри автора: «Во всяком деле и словеси различно толковатися могущем, выну намерение делателево зрети подобает, да праведно дело разсудится» [6:213]. Тлумачення ж Никона визначається як таке, що «...с правдою разминается» [6:213]. Він, як і в передмові до «Меча», ще раз акцентує, що головними джерелами при складанні книги для нього стало Святе Письмо Старого й Нового Заповітів. Щодо римських вчителів, то адресант заперечує надмірну їх цитацію та пояснює причини звертання до них: «...на неких местех и римских оучителей суть речи, но не противныя вере и добронравию. Паче же душеполезныя» [6:213]. Чернігівський архієпископ фактично висловлює ставлення усієї київської духовної еліти до спадщини західних теологів: «...не возбраняет же нам церковь и от чуждых писании пользы восприимати» [6:213 зв]. Й далі розвиває тему в риторичному ключі: «Ведят бо искусный изъ блага взимати злато, и из терния терзати благовонныя шипы безвредно, яко и пчела знае от всяких цветов сладких мед собирать» [6:213 зв]. Як приклад-підтвердження своїм словам архієпископ пише, що вчителі церкви активно цитували у своїх творах еллінських філософів, риторів, поетів та істориків на користь християнської доктрини [6:213-214]. Закиди щодо римських ересей у своїй книзі Баранович відкидає як бездоказові і пропонує з'ясувати, на чиєму боці правда, подавши книгу на розгляд майбутнього церковного собору [6:213].

Реакція патріарха Никона на книгу київського друку була типовою для тодішньої російської духовної еліти. Це виявилось й у ставленні до київських святих, і до західної богословської спадщини.

Прикметно, що діалог між Лазарем Барановичем та патріархом Никоном на цьому не припинився. Друга збірка казань чернігівського архієпископа починається знову ж таки двома гравюрами та двома передмовами. Форта до книги присвячена російському цареві. Комплекс елементів, що увійшли до неї, цікавий для нас уже не з точки його типового наповнення, а як пункт у ланцюжку висловлювань. Передусім вона є продовженням тексту «російського монарха». Сакралізація образу царя відбувається за допомогою усталених для Барановича прийомів. Автор використовує біблійні цитати, акцентує на небесній опіці Ісуса Христа, Богородиці та архангела Михаїла над царем і його родиною, відпрацьовує необхідний, за риториками, пункт похвали особі, згадавши про нащадків і при цьому наголосивши на чоловічій лінії та особливо – на старшому синові (князь Федір). Мотив двоголового орла використаний тричі, а воїн-переможець як метафора на позначення царя – двічі.

І на форті до «Труб», і у передмові до царя ретельно враховані зауваження патріарха Никона. Щоб не наразитися на подібні пасажі у майбутньому, чернігівський архієпископ акцентує на спрямованості гравюри не в особисту, а в державницьку сферу: «Держави царствія єя молитвами утверждаются» [7: I зв]. Образ князя Володимира забирається з картинки. Натомість з'являється образ царя Костянтина. Якщо зображення Володимира викликало зауваження Никона, то образ царя Костянтина був у цьому плані для реципієнта бездоганним. У резиденції патріарха Никона в Новому Єрусалимі один з численних вітарів, більше того – підземний храм, був присвячений Костянтину й Олені. Костянтин був незаперечним авторитетом серед християнських правителів. З ним і пов'язує Лазар Баранович мотив наслідування для царя. Це, на його думку, дасть можливість «...по земномъ царствіи с небеснымъ царемъ воцаритися» [7:II зв].

У конфлікті за першість між духовною та світською владою переслідуваний патріарх мав багато однодумців. А. Карташов стверджує, що тодішня ієрархія російської церкви розділяла позицію патріарха Никона, хоча відверто її й не відстоювала [4:212]. Зважаючи на це, зовсім не випадково книга «Меч духовний» була схвалена на Московському соборі 1667 року і за рахунок московського уряду розіслана «по монастирях і єпархіях» [19:4] як засіб переконання священної і чернечої аудиторії.

К. Біда стверджує, що у Росії «видання українських авторів становили головну лектуру» [2:XXVIII]. Скориставшись описами бібліотек, автор наводить цікаві дані про те, які київські друки в них були. В бібліотеці митрополита Сарського і Подонського Павла знаходилися такі проповідницькі тексти київського походження, як «Ключ розуміння» та «Небо нове» Іоанікія Галатовського, «Зерцало богословія» Транквіліона Ставровецького, «Меч духовний» і «Труби словес» Лазаря Барановича. У книгозбірні воєводи Івана Мещерінова були і «Небо», і «Меч», і «Ключ». Остання книга разом з «Трубами» Барановича знаходилася серед подарунків митрополита Павла Володимирському монастиреві Різдва Христового. 1680 року «Труби» і «Меч» Барановича входили до числа книг Успенського монастиря в Александрові, «Меч» - Обнорського монастиря [2:XXX].

З книг київського друку «Меч» був найрозповсюдженішим виданням у Росії другої половини XVII століття. Він перевершив навіть Києво-Печерський Патерик. На користь цього, скажімо, свідчать дослідження монастирських бібліотек північної Росії, зроблені В. Перетцом. Завданням дослідника було вивчити тут кількість українських книг. «Меч» Барановича мали Успенська Андріївська пустинь, Корнілова пустинь (2 примірники), Миколо-Коряжемський монастир, а також Вологодський архієрейський дім [12:349-350]. Дослідник вказує, що книги з бібліотек використовувалися як для духовного читання в самих монастирях, так і поза ними (за певну платню). Примірник «Меча» С. Луппов знайшов у приходських бібліотеках міста Устюга [9:167]. Вони відображають типову ситуацію в книгозбірнях Росії XVII століття. Можна навіть стверджувати, що мережа духовних бібліотек у Росії другої половини XVII століття була пересичена проповідями Лазаря Барановича. Наприклад, у кінці століття патріарша книгозбірня мала 38 екземплярів «Меча духовного». А вона на той час була книгосховищем, з якого робилася розсилка книг по монастирях [9:167].

Але така популярність тривала недовго. 1688 року Українська митрополія була підпорядкована Московському патріархату. Традиції, що відрізняли київську церкву від нового контексту, почали активно ревізуватися. Книги українських авторів перечитувалися церковними цензорами на предмет «латинської ересі». Найбільше московську церкву цікавив час перевтілення Святих Дарів.

Перевтілення хліба й вина на тіло і кров Христові за західною традицією відбувалося у момент виголошення священиком слів: «Прийміте, їдіте, пийте з неї всі», за східною - під час молитви священика «Пошли Духа твого Святого». «Ця молитва була виключена з літургії Західної церкви у XIV столітті, на Флорентійському соборі цю постанову проголошено як зобов'язуюче вчення церкви» [2:XXXV].

У березні 1688 року патріарх Йоаким вимагав від митрополита Гедєона Четвертинського, архімандрита Печерської лаври Варлаама Ясиського та архієпископа Лазаря Барановича тлумачення рішень Флорентійського собору (1438-1439). У вересні цього ж року він своє прохання повторив і уточнив. Патріарха цікавило конкретне питання - часу перевтілення Святих дарів. Варлаам Ясинський і Гедєон Четвертинський погодилися з інтерпретацією московської церкви. Лазар Баранович в обрядових питаннях залишався вірний українській церкві, очевидно, почувуючись хранителем київської традиції. Натомість Йоаким Савелов, знаючи авторитет Барановича серед українських ієрархів, хотів почути відповідь саме від нього. У листі він закидає Барановичу зволікання з відповіддю, звинувачує його в неповазі до себе і, зрештою, - шантажує архієпископа церковним судом, обіцяючи залучити до нього чотирьох східних патріархів. «І всі разом тебе засудимо», - написав він [14:312]. У листі від 18 листопада 1689 року Лазар Баранович погоджується з патріархом, не розгортаючи теми, а просто мотивуючи рішення своєю «слухняністю щодо нього» [14:312].

Незабаром Московський церковний собор 1690 року засудив твори Петра Могили, Сильвестра Косова, Інокентія Гізеля, Феодосія Софоновича, Іоанікія Галятовського й Лазаря Барановича, а з російських авторів - Сильвестра Медведєва та Симеона Полоцького. Ці автори були анафемовані за почитання латинських догматів.

Відразу по закінченні собору у січні 1690 року почалося формування полемічного збірника «Щит віри». Назву книзі дав Йоаким Савелов. Її заголовок взятий з тієї частини послання апостола Павла до ефесян [Еф. 6:16], яка присвячена духовній боротьбі, спрямованій проти підступів лукавого. З духовною боротьбою апостол пов'язує такі атрибути, як щит віри, шолом спасіння й меч духовний, тобто слово Боже. Не важко помітити, що назва збірника походить з того ж джерела, що й заголовок першої збірки проповідей Барановича. У такий спосіб, очевидно, наголошувалося на полеміці з найстарішим і найпослідовнішим хранителем традицій київської церкви. До речі, на той час єдиним живим автором з усього вище наведеного списку.

«Щит віри» є «плодом колективної праці групи «грекофілів»» [11:46], що спрямований на викорінення ознак зовнішніх впливів з російського православ'я. Передусім йшлося про євхаристію. Засудженню київської традиції присвячено тут дві бесіди з чотирьох. Об'єктом аналізу «Бесіди другої» став «Виклад» Феодосія Софоновича. Написана вона від імені тодішнього патріарха Йоакима Савелова. Автор підібрав аргументи зі Святих Отців на користь своєї концепції. Текст «Засудження» розташований після грамоти патріарха до Києво-Печерського монастиря, яка була адресована також митрополиту Гедєону та архієпископу Лазарю Барановичу.

«Бесіда третя» присвячена книгам, у які потрапило вчення католицької церкви. Передусім це - українські видання. Фактично це - список книг, засуджених собором. До нього потрапили «Євангеліє учительне» (1619) Кирила Транквіліона Ставоровецького, «Катехизис» і «Екзегезис» Сильвестра Косова, катехизиси, видані у Києво-Печерському монастирі, «Требник» (1646), «Виклад» Феодосія Софоновича, «Мир з Богом» (1669) Інокентія Гізеля, «Ключ розуміння» (1665) та «Месія правдивий» (1669) Іоанікія Галятовського, «Меч духовний» (1666) та «Труби словес проповідних» (1674) Лазаря Барановича, «Огородок Марії Богородиці» (1676) Антонія Радивиловського, а також два збірники проповідей вихованця Могилянки Симеона Полоцького «Обід душевний» (1681) та «Вечеря душевна» (1683), видані у Москві, та його ж «Слово про благоговійне знаходження в храмі» [11]. Цей список був відкритим, оскільки зазначалося, що є багато рукописів, які не співпадають з вченням московського православ'я. Дуже скоро полемічне висловлювання московського патріарха підхоплюють брати Ліхуди.

В лютому 1690 року Софронієм Ліхудом була завершена праця з назвою «Діалоги, або роздуми грека вчителя до якогось єзуїта» або інакше «Мечець духовний» [10]. Ця книга в XVII столітті розповсюджувалася в рукописах, а вперше була видана в Казані 1866 року. Форма твору - діалог між єзуїтом і греком. На початку автор зазначає, що діалоги відтворюють диспут, який відбувся між братами Ліхудами (Софронієм та Іоанікієм) і «премудрим єзуїтом Руткою, в 1685 році» [15:233]. Зміст книги складають діалоги про різницю католицької та православної церков. Усіх діалогів - двадцять один. У них обговорюються питання про папу римського, таємницю святого хрещення, про євхаристію, про відплату, про чистилище, про безшлюбність священиків,

про піст у суботу, про новий календар, про світло Переображення, непорочне зачаття Діви Марії та інше. 19 і 20 розділи були присвячені надзвичайно актуальним на той час для московського православ'я питанням про час перевтілення Святих Дарів.

Для чого авторам знадобилося змінювати назву з «Діалогів» на «Мечець духовний»?

З одного боку, - у Росії кінця XVII століття друкованих видань з питань різниці церков і взагалі полеміки між християнським сходом і заходом не було. Трактати Григорія Палами, Ніла Кавасілі та інші тексти побутували у рукописах. Натомість українське православ'я активно дискутувало з католицькою та уніатською церквами з приводу догматичних розходжень. При цьому українські інтелектуали вели дискусію друкованими текстами мовою суперника, тобто латиною або польською. Брати Ліхуди не могли знехтувати ані київською полемічною традицією, ані текстами Лазаря Барановича та Іоанікія Галятовського, які активно полемізували і з Павлом Венедиктом Боймою, і з Кипріаном Жоховським, і з тим-таки Теофілом Руткою. Баранович видав такі полемічні твори, як «Nowa miąga» (відповідь на «Staru wiągu» Бойми), «Notij pięć» (на «Colloquium» Жоховського), а Галятовський – «Rozmowu Bialocerkiewsku», «Stary kościół zachodni», «Alfabetum», «Fundamentu».

Назва трактату Ліхудів – це неточна цитата, алюзія, нагадування супернику про довгий список текстів авторитетних попередників, до яких належав Лазар Баранович. У цьому випадку нагадування йшло через метонімію, коли перша книга проповідей чернігівського єпископа позначала усю його різнопланову творчість.

З другого боку, на той час «Меч духовний» Барановича разом з іншими українськими книгами був заборонений. Від української традиції Ліхудам безпечніше було усунутися, щоб не потрапити до списку «латинників», проти яких вони так завзято боролися. Хитрі та освічені греки пропливли між Сциллою та Харибдою, трохи модифікувавши назву збірника Барановича. Так замість «Меча духовного» з'явився «Мечець духовний». До того ж «Мечець» за джерелом назви був значно ближчим до «Щита віри», аніж нейтральні «Діалоги».

Загалом же московська церква була далека від діалогу й відкритості. Відповідно, все, що йшло з заходу навіть в адаптованому вигляді, сприймалося як чуже та єретичне. Це виявилось й на рівні сприйняття київських текстів.

Література

1. Белецкий А. Об одной из очередных задач историко-литературной науки / А. И. Белецкий // Избранные труды по истории литературы / Под. общей ред. Н. К. Гудзия. — М. : Просвещение, 1964. — С. 5—40.
2. Біда К. Іоанікій Галятовський / проф., др. Константин Біда // Біда К. Іоанікій Галятовський і його «Ключ розуміння». — Рим, 1975. — С. V—XXXVIII. — (Праці Греко-Католицької Богословської Академії, т. XXXVII—XXXIX).
3. Інокентій Гізель. Мир з Богом чоловіку / Інокентій Гізель. — К. : Друкарня Києво-Печерської Лаври, 1669. — 30+674 с.
4. Карташев А. В. Очерки по истории Русской церкви : в 2 т. / А. В. Карташев. — М. : Наука, 1991. — Т. II. — 2005. — 576 с.
5. Лазар Баранович. Меч духовний / Лазар Баранович. — Київ : Друкарня Києво-Печерської Лаври, 1666. — 28 + 764 + 3 с.
6. Лазарь Баранович. Посланіє ко бывшему Патриарху Никону, обхуждающему через писание сию книгу, именуемую Мечь духовный / Лазарь Баранович // ГИМ. Синодальное собрание. — № 130. — Л. 213—214.
7. Лазар Баранович. Труби словес проповідних / Лазар Баранович. — К. : Друкарня Києво-Печер. лаври, 1674. — 10+403+4 арк.
8. Лотман Ю. М. Текст в процессе движения : автор — аудитория, замысел — текст / Ю. М. Лотман // Семиосфера. — СПб. : «Искусство-СПБ», 2000. — С. 203—220.
9. Луппов С. П. Книга в России в XVII веке / С. П. Луппов. — Л. : Наука, 1970. — 224 с.
10. Мечець духовний // РГАДА. Фонд 381. Ед. хранения 415. — 109 с.
11. Панич Т. В. «Щит веры» — памятник антилатинской полемике XVII века (структура, состав, литературные особенности) / Т. В. Панич // Источники по русской литературе : Средневековье и Новое время : сборник научных трудов. — Новосибирск : Издательство СО РАН, 2000. — С. 44—72.
12. Перетц В. Опись монастырских библиотек XVII века и спорные вопросы истории древней русской литературы / В. Перетц // Slavia. — 1924. — Sešit 2. — С. 336—351.

13. Плюханова М. Б. Средневековая символика власти : крест Константинов в русской традиции / М. Б. Плюханова // Ученые записки Тартуского государственного университета. Труды по русской и славянской филологии. Литературоведение. — Тарту, 1987. — Вып. 781. — С. 149—170.
14. Прозоровский Александр. Сильвестр Медведев (Его жизнь и деятельность) : Опыт церковно-исторического исследования / Александр Прозоровский. — М., 1896. — 606 с.
15. Сменцовский М. Братья Лихуды. Опыт исследования из истории церковного просвещения и церковной жизни к. XVII и начала XVIII веков / М. Сменцовский. — Спб., 1899. — 459 с. + XLIX.
16. Чернец Л. В. Адресат литературного произведения / Л. В. Чернец // Русская словесность. — 1994. — № 4. — С. 84—88.
17. Татарский Иерофей. Симеон Полоцкий (его жизнь и деятельность). Опыт исследования из истории просвещения и внутренней церковной жизни во вторую половину XVII века. — М. : Тип. М. Г. Волчанинова, 1886. — 342 с.
18. Шмид В. Нарратология / Вольф Шмид. — [3-е изд.]. — Москва : Языки славянской культуры, 2008. — 304 с. — (Коммуникативные стратегии культуры).
- Эйнгорн В. Очерки из истории Малороссии в XVII веке. Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича / Виталий Эйнгорн. — М. : Университетская типография, 1899. — 415 с.